

БОСЛОГО, ҮЙМЭЭНИЙ НӨХЦӨЛ БАЙДАЛД ХИЙСЭН ДҮН ШИНЖИЛГЭЭ

ANALYSIS OF RIOT SITUATIONS

В.Амарсанаа

*ДХИС-ийн Цагдаагийн сургуулийн Эрүүгийн эрх зүй,
криминологийн тэнхимийн багш, доктор (Ph.D), цагдаагийн хошууч*

Товч агуулга: Өнгөт хувьсгал нь улс орны удирдлагыг огцруулах, улс төрийн нам, төрийн бус байгууллага, сөрөг хүчнийг ашиглан сонгуулийн үр дүнг өөрчлөх, иргэдийн сэтгэл зүйг аливаа хэлбэрийн тэмцэлд бэлтгэх, төв талбай, олон нийтийн газруудад нийтийг хамарсан цуглааныг зохион байгуулах зэрэг урьдчилсан төлөвлөсөн, шат дараалсан үйл ажиллагааг өөртөө багтаадаг. Жишээ нь: улс төрийн үйл ажиллагаанд идэвхтэй оролцдог иргэд, нийгмийн бүлэг, олон нийтийн байгууллагын гишүүд хоорондоо нэгдэх, төрийн эрх баригчдыг солих, эсхүл сонгуульд нэр дэвшигчийн ажиллагааг хааж боогдуулах уриалга гаргах, сонгуулийн үр дүнг урьдчилж эс зөвшөөрөх, рейтинг тогтоох урьдчилсан судалгаа хийж сурталчлах, сонгуулийг хойшлуулах, зохион байгуулахгүй байх шаардлага тавих зэрэг үйлдлээр илэрдэг. Энэхүү өгүүлэлд Монгол Улсад уг үйл явдлын урьдчилсан нөхцөл бүрдсэн эсэх, урьд өмнө өрнөж байсан бослого, үймээн нь өнгөт хувьсгалын шинжийг агуулж байсан эсэхийг тодруулахыг зорилгоо.

Abstract: The Color Revolution includes pre-planned and staged activities such as the removal of the country's leadership, the use of political parties, non-governmental organizations, and the opposition to change the results of elections, prepare the psyche of Citizens for any form of struggle, organize mass gatherings in central squares and public places. For example, citizens, social groups, and members of public organizations actively involved in political activities may join together, call for the replacement of state authorities, block election candidates, pre-empt election results, conduct preliminary rating research, promote, and demand that elections be postponed or not held. The article seeks to clarify whether there were preconditions for the event in Mongolia and whether the riots and riots that took place in the past had the character of a color revolution.

Түлхүүр үгс: Авлига, бослого, нам, улс төр, үймээн, хувьсгал, эдийн засаг.

Keywords: Corruption, rebellion, party, politics, panic, revolution, economy.

Дэлхийн улс орнуудад нийгмийн харилцааг өөрчлөхөд чиглэсэн хувьсгал олон гарч байсан бөгөөд, өөр өөрийн зорилго, чиглэлээрээ хоорондоо ихээхэн ялгагддаг юм. Эдгээрээс Франц, Америк, Оросын хувьсгалыг онцолж болно. ХҮIII зууны сүүл үеийн Франц, ХХ зууны эхэн үеийн Орос оронд гарсан хувьсгал нь тухайн үедээ ноёрхож байсан хуучин харилцааг халах ангийн тэмцлийн үр дагавар болж, хаант засаглалыг өөрийн орондоо эцэс болгосон юм. Эдгээр хувьсгалыг радикал хүч толгойлсон бөгөөд, гол хэрэгсэл нь хүчирхийлэл байжээ. Өөрөөр хэлбэл, эдгээр орны улс төрийн дэглэмийг өөрчлөхдөө хүч, зэвсэг хэрэглэсэн нь гол онцлог юм. ХҮIII зууны Америкийн Нэгдсэн Улсыг байгуулахын төлөө тэмцэл мөн хүчирхийллийн шинжтэй хувьсгалд тооцогддог. Гагцхүү, Франц, Оросын хувьсгал нь үндэстний хүрээнд гарч байсан анги хоорондын тэмцэл байсан бол Америкийн хувьсгал Их Британийн хаант засаглалын хараат байдлаас ангижирч, тусгаар улс байгуулах зорилготой байжээ. Эндээс үзэхэд, нийгмийн улс төрийн дэглэм, засаглалын харилцааг үндсээр нь халж солиход хувьсгалт шинжтэй өөрчлөлтүүд зайлшгүй шаардагддаг байна.

1990 оны үеэс монголын нийгэмд гарч эхэлсэн гүн гүнзгий өөрчлөлтийг ардчилсан хувьсгал хэмээн үздэг. Нийгмийн улс төр, эдийн засаг зэрэг бүхий л харилцааг эрс өөрчлөх болсон нь уг өөрчлөлтийн хувьсгалт шинжийг илэрхийлдэг байна. Түүхийн энэ он жилүүдэд ард иргэд ардчилсан нийгмийн суурь болсон үг хэлэх, үзэл бодлоо чөлөөтэй илэрхийлэх, хэвлэн нийтлэх, хуран цуглах, мэдэгдэл

гаргах, эвлэлдэн нэгдэх, сөрөг нам байгуулах болон бусад тэгш эрх эдлэх болсон. Үүний үр дүнд монгол улсад олон тооны нам, эвсэл, холбоо үүсэн байгуулагдаж, үйл ажиллагаа явуулах болсон бөгөөд, тэдгээрийн тоо улам өсөх хандлагатай байна. Монгол Улсын Дээд шүүхэд бүртгэлтэй 36 нам, улсын бүртгэлд бүртгэгдсэн 20583 төрийн бус байгууллага үйл ажиллагаа явуулж байгаагаас нийгэмд үйлчилдэг 16755, гишүүддээ үйлчилдэг 2260, сан 1568 байна. Хэдийгээр ардчилсан тогтолцоотой улс болохын хувьд бусдын эвлэлдэн нэгдэх эрхийг төрөөс хязгаарлах боломжгүй боловч, дөнгөж гурван сая гаруй хүн амтай манай улсад хэтэрхий олон төрлийн нам, эвсэл, холбоо бүрэлдэн тогтсон нь улс орны эв нэгдэлд сөргөөр нөлөөлөх хортой юм.

“Улс төрийн намын тухай” хуулийн 1 дүгээр зүйлд: “Энэ хуулийн зорилт нь Монгол Улсын иргэдийн эвлэлдэн нэгдэх эрхийг хангах зорилгоор улс төрийн нам байгуулах, үйл ажиллагааг нь зогсоох, тараах, улсын бүртгэлд бүртгэх, намын зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны эрх зүйн үндсийг тогтоож, үүнтэй холбогдон үүсэх харилцааг зохицуулахад оршино” гэж заасан. Энэ хуулийн 5 дугаар зүйлийн (намын үйл ажиллагааны зарчим) 5.1.1-д “ардчилсан ёс, шударга ёс, эрх чөлөө, тэгш байдал, үндэсний эв нэгдэл, тусгаар тогтнолыг хангах, нийгэм, төрийн аюулгүй байдлыг сахиж, хуулийг дээдлэн биелүүлэх”²⁸ гэж тодорхой заасан байдаг. Гэтэл Монгол Улсад үйл ажиллагаа явуулж буй намууд дундаас бусдыгаа бодвол харьцангуй олон тооны гишүүдтэй, төрийн эрхийг ээлжлэн барих болсон Монгол ардын нам болон Ардчилсан нам хоёрын хоорондын зөрчил жил ирэх тусам хурцдах хандлага ажиглагдаж байгаа явдал нь үндэсний эв нэгдэл, тусгаар тогтнолыг хангах зарчимд нийцэхгүй юм.

Нам хоорондын үл ойлголцлын талаар Б.Батбаяр (Баабар) “2004 оны сонгуулиар Ардчилсан намаас “Алтан гадас”-ынхан голдуу тойроггүй хоцорч, их эвсэлд нэгдсэн “Эрэл” хамаг аятай тойргуудад тухалчихсан гээд бас л хэл ам болж байв. Тэр үед их эвслийг байгуулахаар Б.Эрдэнэбат, С.Оюун нартай Ардчилсан намын дарга М.Энхсайхан үзэглэж байж билээ. Сонгуулийн дараа хамтарсан Засгийн газар байгуулахыг нэг хэсэг нь дэмжиж, нөгөө хэсэг нь эсэргүүцэж баахан хагарсан. Монгол ардын хувьсгалт намын хэсэг хамтарсан дүр үзүүлж байгаад Хамтарсан Засгийн газраа Үндэсний эв нэгдлийн Засгийн газар гээчээр сольсон бөгөөд энэ үед хамтрахыг эхнээсээ эсэргүүцэж байсан М.Энхсайхан тэргүүтэй шинэ тутам байгуулагдсан Үндэсний шинэ нам, Ард түмний нам, Бүгд найрамдах нам, Иргэний зориг ногоон нам гээд жижигчүүд нэгдэж байлаа. 2008 оны сонгуулийн дараа Монгол ардын хувьсгалт намын дарга С.Баяр хамтрахыг урьсан нь Ардчилсан намыг дахиад л хуваачихсан юм. Албан тушаалын сургаар намынхаа даргын эсрэг нүүр улаймаар сүлбэлдэж байгааг харсан хүмүүс “Улс төр гээч нь ийм аюултай байдаг юм байх даа” гэж гайхширч байсан билээ”²⁹ гэж нэгэн нийтлэлдээ өгүүлжээ.

Сүүлийн жилүүдэд нам хоорондын ашиг сонирхлын зөрчил, тэмцлээс шалтгаалж, тодруулбал, олонхын суудал авсан эрх баригч намын үйл ажиллагааг бусад намын зүгээс ямар нэгэн үндэслэлгүйгээр харлуулах, үйл ажиллагаанд нь элдэв байдлаар саад хийх явдал газар авсан. Хэдийгээр энэ үзэгдэл хэдэн намын хоорондын үл ойлголцол мэт харагдах боловч, Монголын улс төрийн бодлого, цаашлаад улсын эрх ашиг, нийгэм, эдийн засгийн тогтвортой байдалд хор хөнөөл учруулах аюултай юм.

Нам хоорондын үл ойлголцол, тэмцэл, сонгуулийн дүнг хүлээн зөвшөөрөхгүй байдлаас үүссэн маргаан зэрэг нь Монгол Улсад 2000 оноос хойшх хугацаанд багагүй хэмжээний жагсаал, цуглаан гарах урьдчилсан нөхцөл болсон. Үүний нэг том жишээ нь 2008 оны 7 дугаар сарын 01-ний өдрийн эмх замбраагүй байдал юм.

2008 оны 7 дугаар сарын 01-ний өдрийн 13:00 цагийн үед сонгуулийн дүнг эсэргүүцсэн иргэдийн жагсаал эхэлж, Сүхбаатарын талбайд 200-300 орчим хүн цугласан бөгөөд, 14 цагийн үед Монгол ардын хувьсгалт намын байрны гадаа хүмүүс

²⁸ Улс төрийн намын тухай хууль. <https://legalinfo.mn/mn/detail/508>.

²⁹ Батбаяр Б. Манай намуудын хагарал. Нийтлэл. Интернет холбоос: <http://www.baabar.mn/article/2442>.

жагсаж эхэлсэн байна. Өдрийн сонины 2008 оны 7 дугаар сарын 01-ний өдрийн нийтлэлд “14:00 цагт эхэлсэн эсэргүүцлийн жагсаал хэдхэн минутын дараа учир утгагүй үймээн болж хувирав”³⁰ гэж мэдээлжээ. 15 цагийн үед нөхцөл байдал бүр хүндэрч, цагдаагийн ажилтнууд руу босогчид чулуу нүүлгэж, Монгол ардын хувьсгалт намын байрны цонхнуудыг чулуугаар цохин хагалж эхэлсэн байна. Улмаар 17 цагийн үед Монгол ардын хувьсгалт намын байрны нэг давхарын өрөөнүүдэд ээлжлэн түймэр тавьж, эд хогшлыг эвдэн сүйтгэж, цагдаа нарын зүг дайрсан байна. Гадаа талбайд машин шатаж, намын байрны зарим хэсэг шатаж байснаас гадна “Гэмтэл согог сэргээн засах клиник”-т энд тэндгүй ёолсон, толгойгоо боосон, гар хөлөө зүсүүлсэн, хугалсан хүмүүсээр дүүрсэн байна. 19 цагийн үед намын байран дотор байсан хүмүүс угаартаж, нөхцөл байдал хяналтаас гарсан байна³¹. Эмх замбраагүй байдлын уршгаар түүхийн үнэт сан хөмрөг устаж, олон тооны хүн гэмтэж бэртэн, барилга байгууламж, автомашин, эд зүйлс сүйтгэгдэж, галдан шатаагдсанаас гадна таван хүний амь нас хохирсон байна.

Энэхүү бослого, үймээний шалтгаан нь сонгуулийн дүнтэй холбоотой ажээ. 2008 оны 6 дугаар сарын 30-ны өдөр сонгуулийн эцсийн дүн гарсан бөгөөд, Монгол ардын хувьсгалт нам сонгуульд ялалт байгуулсан байна. Гэтэл уг сонгуулийн дүнг эсэргүүцсэн хэдэн мянган жагсагчид 7 дугаар сарын 01-ний өдөр Монгол ардын хувьсгалт намын байрны өмнө эсэргүүцлийн хөдөлгөөн өрнүүлсэн бөгөөд, улмаар бослого, үймээн, зэвсэгт мөргөлдөөн болж хувирсан байна. Энэхүү хувьсгалын үед болсон явдал дундаас сонирхолд татахуйц нэг зүйл нь гэвэл тухайн эмх замбраагүй байдал болж байсан газарт гэнэт бульдозер гарч ирсэн бөгөөд, уг бульдозерыг зогсоох оролдлого хийх үед дотор нь байсан хүмүүс резинэн сумтай буугаар буудсан байна. Уг үйлдэл нь 2000 онд Сербид өрнөсөн бульдозерын хувьсгалын үеэр болж өнгөрсөн нөхцөл байдалтай тун төстэй байдлаар явагдсан болохыг онцлох хэрэгтэй юм.

Уг бослого, үймээнээс өмнө онцолбол зохих хэд хэдэн жагсаал, цуглаан болж, багагүй хүн амыг хамарсан байна. Эдгээр цуглаан нь 2008 оны 7 дугаар сарын 01-ний өдрийн бослого, үймээн болоход ямар нэгэн байдлаар нөлөөлсөн, утвар нөхцөл болсон байж болзошгүй юм. Тодруулбал, 2006 оны 1 дүгээр сарын 12-ны өдөр Батзандан, Баасан, Магнай нараар удирдуулсан 1500-4000 орчим хүнийг хамарсан “Автобусны үнийг бууруулах” тухай шаардлагыг улсын их хурлын нэр бүхий гишүүдэд тавьж, Төрийн ордны хойд талын төв хаалганд цуглан “МАХН-ын саалийн үнээ Энхболд, Бадамжунай, Пүрэвдорж” гэсэн бичигтэй чихмэл шатааж, Төрийн ордны хамгаалалтын ажилтнуудын хувцасыг урж, танхайрсан үйлдэл гаргасан байна. Мөн оны 4 дүгээр сарын 05-ны өдөр САПУ-ын хохирогчдын зүгээс жагсаал хийж, Төрийн ордон руу орохоор дайрсан бөгөөд, бослогод нийт 800 орчим хүн оролцсон байна. 2007 оны 4 дүгээр сарын 26-ны өдөр хаягдал түүхий эдийн бизнес эрхлэгчдийн зүгээс “хаягдал хайлш, төмрийг хилээр гаргах тухай хуулийн заалтыг эргэн харах тухай” Ерөнхийлөгч, Улсын Их Хурлын дарга нарт шаардах бичиг гардуулж өгөх хүсэлт тавин, Төрийн ордны хаалга руу дайрч, Сүхбаатарын талбай дээр суулт хийсэн байна.

2008 оны 7 дугаар сарын 01-ний өдөр Улаанбаатар хотод болж өнгөрсөн үймээн самуунаас хойш дахин ийм олныг хамарсан, галт зэвсэг, техник ашигласан, том хэмжээний бослого, хөдөлгөөн хараахан өрнөөгүй боловч жижиг хэмжээний жагсаал, цуглаан (өлсгөлөн зарлах, суулт хийх гэх мэт) багагүй өрнөсөн юм. Тэдгээрээс 2020, 2021 онд болж өнгөрсөн зарим нэгийг онцолбол:

- Коронавирусийн халдвар авсан эх, нярайг нимгэн хувцастай тээвэрлэсэн асуудлаас үүдэн УОК, НОК, ЭМЯ-ны хайхрамжгүй, буруутай үйлдэлд хариуцлага тооцуулах;

³⁰ Өдрийн сонин. 2008 оны 7 дугаар сарын 01-ний өдрийн дугаар.

³¹ Ганболд Ш., Очгэрэл Ц. 2008.07.01. Өчигдөр, Өнөөдөр, Маргааш. УБ. 2010. 19-47 дахь тал.

- Сошиал орчинд видео бичлэг нь цацагдсан нэр бүхий шүүгч нарт хариуцлага тооцуулах;

- “Оюу толгой”-н гэрээтэй холбоотойгоор асуудлаар УИХ-ын нэр бүхий гишүүн өлсгөлөн зарласан;

- Ял шийтгэгдсэн хүүхдүүдийнхээ давж заалдах шатны шүүх хурал ойртсонтой холбогдуулан хөл нүцгэн жагссан;

- Зөрчлийн тухай хуулийн хэрэгжилт, банк, банк бусын зээлийн хүүг бууруулах;

- БНХАУ-д үйлдвэрлэсэн вакциныг дархжуулалтад ашиглахыг эсэргүүцэх;

- Ерөнхийлөгчийн сонгууль, намын дотоод асуудалтай холбоотойгоор нэр бүхий УИХ-ын гишүүд Сүхбаатарын талбайд өлсгөлөн зарласан гэх мэт бөгөөд, зохион байгуулагдсан эсэргүүцлийн жагсаал, цуглаанууд нь нийтийг хамарсан эмх замбраагүй байдалд хүрэхээргүй буюу тайван байдлаар өрнөж дууссан байна.

Төв, орон нутгийн хэмжээнд 2021 оны 1 дүгээр улиралд улс төрийн нам, иргэний хөдөлгөөн, холбоо, төрийн бус байгууллага, иргэд, олон нийтийн зүгээс давтагдсан тоогоор 53 удаагийн буюу 387 цаг үргэлжилсэн жагсаал, цуглаан, 4 удаагийн 261 цаг үргэлжилсэн өлсгөлөн, суулт зохион байгуулагдаж, давхардсан тоогоор 4080 орчим иргэн оролцсон байна. Улаанбаатар хотод 53, хөдөө орон нутагт 4 удаа зохион байгуулагдсанаас “Жагсаал, цуглаан хийх журмын тухай” хуулийн дагуу харьяа нутаг дэвсгэрийн Засаг даргын тамгын газарт бүртгүүлээгүй байна. Энэ онд зохион байгуулагдсан жагсаал, цуглааныг өмнөх оны мөн үетэй харьцуулахад 13.7 хувиар өссөн, 3 дугаар сард зохион байгуулагдсан жагсаал, цуглаан нь өмнөх сараас 87.5 хувиар өссөн үзүүлэлттэй байна. Мөн сүүлийн үед зохион байгуулагдаж буй жагсаал, цуглаанд залуучууд өргөнөөр хамрагдах, ижил төрлийн уриа лоозон барих (цаасан хайрцаг дээр гараар бичсэн), цахим сүлжээгээр нэгдэн нийлэх шинж тэмдэг ажиглагдах болсон байна³².

Төв, орон нутгийн хэмжээнд 2021 оны 5 дугаар сарын байдлаар улс төрийн нам, иргэний хөдөлгөөн, холбоо, төрийн бус байгууллага, иргэд, олон нийтийн зүгээс давтагдсан тоогоор 80 удаагийн буюу 458 цаг үргэлжилсэн жагсаал, цуглаан, эсэргүүцлийн арга хэмжээ зохион байгуулагдаж, 5 удаагийн 401 цаг үргэлжилсэн өлсгөлөн суулт зохион байгуулагдаж, давхардсан тоогоор 5100 орчим иргэн оролцсон байна. Үүнээс Улаанбаатар хотод 75, хөдөө орон нутагт 5 удаа зохион байгуулагдсанаас “Жагсаал, цуглаан хийх журмын тухай” хуулийн дагуу харьяа нутаг дэвсгэрийн Засаг даргын тамгын газарт бүртгэлтэй 0, бүртгэлгүй 80 байна. 2021 оны 9 дүгээр сарын байдлаар Монгол улсын хэмжээнд том жижиг нийлсэн 188 жагсаал, цуглаан болж, олон нийтийг хамарсан боловч, цааш хурцдалгүйгээр намжсан байна.

Жагсаал, цуглаан, өлсгөлөн суулт, төрийн бодлого, шийдвэрийг эсэргүүцэхтэй холбоотой үүссэн нөхцөл байдлын талаарх цагдаагийн байгууллагын судалгаа, тайлан, танилцуулгаас үзэхэд, Монгол Улсын хэмжээнд жагсаал цуглаан өрнөх явдал харьцангуй ихэссэн гэж дүгнэхээр байна. Эдгээр жагсаал цуглаан, жижиг хэлбэрийн өлсгөлөн суулт нь цааш даамжирсан тохиолдолд, олон нийтийг хамарсан бослого, үймээн болох эрсдэлтэй учир нөхцөл байдлыг байнга хянаж байх нь зүйтэй юм. Монголын ардчилсан холбооны удирдах зөвлөл болон “Ард түмний хурал” зохион байгуулах ерөнхий зөвлөл зэрэг хөдөлгөөний гишүүдийн зүгээс Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн ээлжит сонгуулийг хойшлуулах гол үндсэн зорилго бүхий эсэргүүцлийн жагсаал, цуглаан зохион байгуулж, оролцогчдын массаас хамаарч нийтийг хамарсан эмх замбраагүй байдал руу шилжүүлэх, Төрийн ордон руу хууль бусаар нэвтэрч үймээн үүсгэхийг зорьж байгаа тухай мэдээлэл хүртэл авагдсан байна.

Ард иргэдийн зүгээс төрийн үйл ажиллагаанд итгэх итгэл алдагдаж, эсэргүүцлийн хөдөлгөөн өрнүүлэх үндсэн шалтгаануудын нэг нь улс төрийн

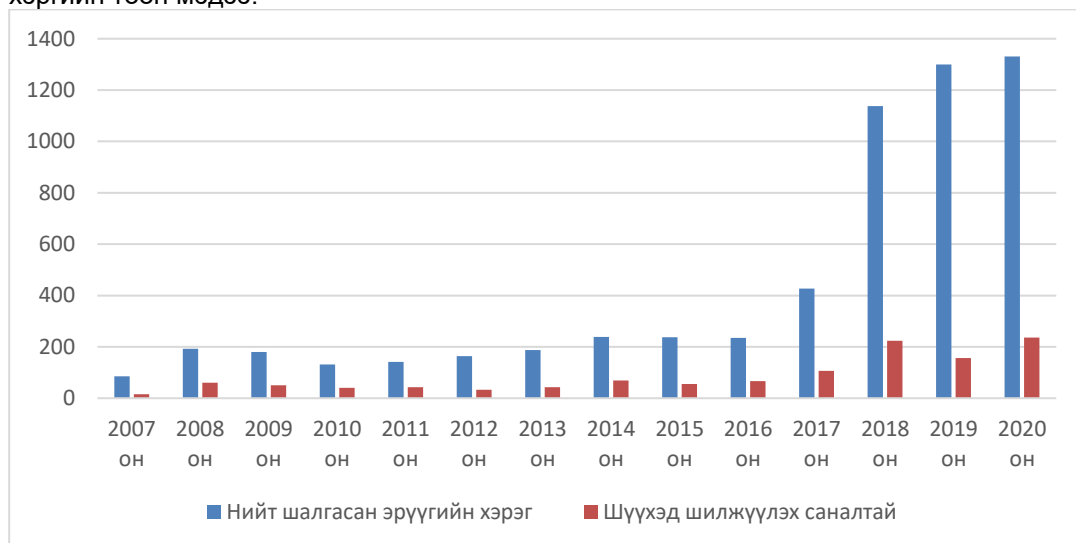
³² Цагдаагийн ерөнхий газрын Мэдээлэл, дүн шинжилгээ, шуурхай удирдлагын албаны танилцуулга. (2021.04.29)

намуудын хоорондын талцал, нэг нэгнийхээ үйл ажиллагааг харлуулах, төрийн бодлогыг хэрэгжүүлэхийн эсрэг зохион байгуулалттай явуулга зэргээс гадна авилгын асуудал юм.

Энэ талаар Ерөнхий сайд Л.Оюун-Эрдэнэ: “Би Ерөнхий сайдаар томилогдоод дөрвөн зорилт дэвшүүлсний нэг нь авлигатай тэмцэх. Монгол Улс авлигын индексээр 111-т жагсаж байна. Энэ маш муу үзүүлэлт. Авлигыг бууруулахын тулд хатуу арга хэмжээ авч хэрэгжүүлэхээс өөр аргагүй. Учир нь, өнгөрсөн 30 жилийн хугацаанд бүрэлдэж бий болсон манай нийгмийн соёл, хөрсөөр төрийн үйлчилгээний хүнд суртлын асуудалтай бид нүүр тулж байна. Хэн нэгэн таньдаг хүнээ өмгөөлөх үйлдэл Ерөнхий сайдаас гарахгүй. Өнгөрсөн хэдэн сарын хугацаанд авлига, албан тушаалтай холбоотой 1196 гомдол, мэдээлэл ирснээс 741 нь шалгагдаж, 142 холбогдогчтой 85 хэргийг шүүхээр шийдвэрлэсэн байна. Үндэсний хороо байгуулагдсанаас хойш ийм олон хэрэг гарсан нь харамсалтай” гэж авилга, ашиг сонирхлын хэрэг хурцадмал байдалд хүрснийг тэмдэглэсэн байна. Үнэхээр Монгол улс авилгын индексээр 111-т жагсаж байгаа явдал нь цаашид шийдвэрлэх асуудлуудын тэргүүн эгнээнд тавигдах хэмжээний зүйл мөн юм. Авилгын асуудал нь аливаа бослого, үймээн, тэр ч байтугай өнгөт хувьсгал өрнөхөд ямар хэмжээний нөлөө үзүүлдэг талаар Сербид өрнөсөн бульдозерын хувьсгалаас харж болох юм. 2000 оны үед Сербид авилгын дүнгээр дэлхийд 124 дүгээр байранд бичигдэж байсан бөгөөд, уг шалтгаанаас болж улс орны хөгжил тэр чигтээ зогсож, ард иргэд нь ядууралд нилдээ автсан явдал нь засгийн эрх баригчдыг өөрчлөх суурь шалтгаан болжээ.

Монгол Улсын хувьд авч үзвэл, Авилгатай тэмцэх газраас 2007 онд нийт 85, 2008 – 193, 2009 – 180, 2010 – 132, 2011 – 142, 2012 – 164, 2013 – 187, 2014 – 239, 2015 – 238, 2016 – 235, 2017 – 427, 2018 – 1138, 2019 – 1300, 2020 – 1331 авилгын хэргийг шалгаснаас, 2007 онд 16 хэргийг, 2008 онд 60, 2009 онд 51, 2010 онд 41, 2011 онд 43, 2012 онд 33, 2013 онд 43, 2014 онд 69, 2015 онд 55, 2016 онд 67, 2017 онд 106, 2018 онд 224, 2019 онд 156, 2020 онд 236 хэргийг тус тус яллах дүгнэлт үйлдүүлэх буюу шүүхэд шилжүүлэх саналтайгаар шийдвэрлэсэн байна.

График №1. Авлигатай тэмцэх газраас 2007-2020 онд шалгасан эрүүгийн хэргийн тоон мэдээ:

2007 оноос хойш 2020 оны хугацаанд АТГ-аас шалгасан эрүүгийн хэргийн тоо жил бүр өссөн үзүүлэлттэй байна. Шалгасан эрүүгийн хэргийн өсөлтөөс шалтгаалан, яллах дүгнэлт үйлдүүлэхээр шүүхэд шилжүүлсэн хэргийн тоо шууд хамааралтайгаар өссөн байна. 2018 оноос эхлээд АТГ-аас шалгасан эрүүгийн хэргийн тоо огцом өссөн бөгөөд, цаашид ч нэмэгдэх хандлагатай байна.

Авилга, ашиг сонирхлын гэмт хэргийн нийгэмд үзүүлэх хор уршгаас урган гарсан ард иргэдийн төрийн бодлогод дургүйцэх явдал, түүнийг дэврээхэд чиглэсэн үзэл суртлын шинжтэй турхиралт, нийгмийн тогтвортой байдлыг алдагдуулах замаар төрийн засаглалыг өөрчлөх гэсэн санаархал зэргийг хэрэгжүүлдэг гол хүчтэй хэлбэр нь интернет, цахим мэдээллийн хэрэгсэл болохыг өмнө дурдсан билээ. Өнгөт хувьсгалыг амжилттай явуулахын тулд хэдэн жилийн өмнөөс нийгмийн ухамсарт шингээдэг байна. Ингэхийн тулд олон нийтийн холбоо, мэдээллийн хэрэгслийг өргөн ашиглах нь хамгийн үр дүнтэй арга юм. техник, технологи өндөр хөгжсөн өнөө үед интернет, цахим сүлжээ, залуучуудын идэвхтэй ашигладаг “Facebook”, “Twitter”, “Instagram”, “ВКонтакте” болон бусад харилцаа холбооны хэрэгслийг түлхүү ашиглаж, нийтэд “хувьсгал өрнүүлэх нь зөв зүйл” гэж бодол, ухамсарт суулгах ажил нь маш үр дүнтэй хэрэгждэг. Харилцаа холбооны зохицуулах хорооны мэдээллээр Монгол Улсад интернет хэрэглэгчдийн тоо 2012 онд 570 мянга байсан бол уг тоо 2017 онд 2.1 сая, 2018 онд 2.8 саяд, 2019 онд 3.1 саяд, 2020 онд 3.8 саяд хүрч хүрч 6.6 дахин нэмэгдэж, фэйсбүүк хэрэглэгчдийн тоогоор Ази тивд нэгдүгээрт, дэлхийд аравдугаарт жагсах болсон нь цахим хэрэглээний хамрах хүрээ, хэрэглээ хурдацтай өсөж байгааг харуулж байна³³.

Цахим хэрэглээг даган бусдын нэр төр, алдар хүндэд халдах, гутаан доромжлох, иргэдийг залилан мэхлэх, төөрөгдүүлэх, үзэл бодлоор нь талцуулах, хүчирхийлэлд уриалах, мансуурал, садар самуун явдлыг сурталчлах, мөрийтэй тоглоом тоглуулах зэрэг гэмт хэрэг, зөрчлийн шинжтэй хууль бус үйлдлүүд эрс ихсэх хандлагатай болж, эдгээр нь богино хугацаанд олон хүнд хүрдэг сөрөг байдлыг үүсгээд байна.

Иргэд фэйсбүүк, твиттер зэрэг гадаад улсад сервертэй шууд зохицуулалт хийх боломжгүй системүүдийг идэвхтэй ашиглаж байгаа нь гэмт хэрэгт өртөж хохирох нөхцөл боломжийг бүрдүүлж байгаа бөгөөд нөгөө талаас энэхүү хяналтгүй системүүд гэмт этгээдүүдэд хууль бус үйл ажиллагаагаа халхавчлах, ул мөрөө баллах, дүр төрхөө өөрчлөх боломжийг бий болгож байгаа нь гэмт хэрэг өсөн нэмэгдэх нэгэн шалтгаан болж байгаагаас гадна, үүнийг дагаад цахим орчинд нийтийн эмх замбараагүй байдал үүсгэх, хууль бус жагсаал цуглаан зохион байгуулахыг уриалсан, олон нийтийг өдөөн хатгасан үйлдэл ихсэх хандлагатай байна. Дээрх тоон үзүүлэлтээс Олон Улсад төдийгүй Монгол Улсад олон нийтийн сүлжээ нь гэмт хэрэг үйлдэгдэх хамгийн том талбар болж, хар тамхи, хүн худалдаалах, галт зэвсгийн хууль бус худалдаа, садар самууныг сурталчлах зэрэг уламжлалт гэмт хэргүүд цахим орчныг ашиглан үйлдэгдэж, кибер гэмт хэргийн шинжийг давхар агуулах болсон. Тэгвэл Олон улсын судалгааны байгууллагаас “кибер гэмт хэргийн цар хүрээ, учруулж болох хор хөнөөл нь терроризмын аюул заналаас илүү гарсан” гэсэн дүгнэлт хийсэн байна. Цаашид нийгмийн бүхий л харилцаа цахимжих нь тодорхой болсон өнөө үед Монгол Улсад олон нийтийн сүлжээнд давхардсан тоогоор 2.200.000 гаруй иргэдээс бүрдэх цахим орчин бий болсон явдал нь өнгөт хувьсгал өрнүүлэх үйл ажиллагаанд цахим орчны нөлөө маш өндөр болох эрсдэл нуугдаж байгаа болохыг харуулж байна.

Иймд 2.200.000 гаруй цахим иргэдийн аюулгүй орчинг бий болгох зорилгоор эх сурвалж нь тодорхойгүй мэдээ, мэдээллийг олон нийтэд түгээж буй мэдээллийн хэрэгслүүдэд мониторинг, судалгаа, шинжилгээ хийж ажиллах нь технологийн хувьсгал, дижитал шилжилтийн энэ үед цагдаагийн байгууллагын гэмт хэрэгтэй тэмцэх, нийтийн хэв журам хамгаалах, олон нийтийн аюулгүй байдлыг хангах үндсэн чиг үүргийн тэргүүн эгнээнд хамаарах асуудал болжээ.

Монгол Улсад өнгөт хувьсгалын технологи хэрэгжиж болзошгүй дараах эрсдэлт хүчин зүйлс байна. Үүнд:

Иргэдийн бухимдал гүнзгийрч байна. Эдийн засгийн нөхцөл байдал хүндэрч, ажилгүйдэл нэмэгдэн төр, засгийн амлалт биелэхийг ард иргэдийн зүгээс хүлээх

³³ Харилцаа, холбооны зохицуулах хороо. <https://crc.gov.mn/>.

хүлээлт, ядуурал, ажилгүйдэл, авилга, шударга бус байдал зэрэг нийгмийн асуудал шийдэгдэхгүй байгаа нь иргэдийн итгэл алдарч, бухимдахад хүргэж байна. Иргэдийн бухимдал гүнзгийрч, олон нийтийн төрд итгэх итгэл ихээхэн алдарч, нийгмийн салбаруудад эрх ашгаа хамгаалуулсан хөдөлгөөн, төрийн бус байгууллагууд үүсэн бий болж, төрийн бодлого шийдвэрийг эсэргүүцэх, шүүмжлэх, газар нутгаа болон тодорхой бүлэг хүмүүсийн эрх ашгийг хамгаалах зэргээр улс төрийн зорилготой үйл ажиллагаа идэвхжих болсон.

Гадаадын иргэн, харьяатын газрын бүртгэлийн санд нийт 85 олон улсын болон гадаад улсын төрийн бус байгууллага, салбар төлөөлөгчийн газар бүртгэлтэй байдаг. Эдгээр байгууллагуудын дунд Серби улсад өрнөсөн өнгөт хувьсгалд санхүүгийн болон бусад дэмжлэгийг үзүүлсэн АНУ-д төвтэй “Бүгд найрамдахчуудын хүрээлэн”³⁴ Монгол Улсад идэвхтэй үйл ажиллагаа явуулж байгаа нь анхаарал татаж байна.

Эсэргүүцлийн жагсаал, цуглаан идэвхжиж байна. Улс төрийн үйл ажиллагаанд шууд болон шууд бусаар нөлөөлөх зорилгоор иргэний нийгмийн байгууллага, хөдөлгөөн зэргээр нам, эвсэл, төрийн бус байгууллагын дэмжлэг бүхий эвсэл, холбоо жил ирэх тутам нэмэгдэж, тэдгээрээс зохион байгуулах жагсаал, цуглаан, улс төрийн үйл ажиллагаа идэвхжих хандлагатай байна.

Гадаад улсад өрнөсөн өнгөт хувьсгалын бэлгэ тэмдгийг ашиглаж байна. Сүүлийн жилүүдэд зохион байгуулагдаж буй жагсаал, цуглаанд ашиглагдаж буй уриа, лоозонд гадаад улсад өрнөсөн өнгөт хувьсгалын бэлгэ тэмдэг болох “зангидсан гар”-ыг хэрэглэж байна. Түүнчлэн, зарим нэвтрүүлэг, жагсаал цуглаан, төрийн бус байгууллагын туг, арга хэмжээний бэлгэ тэмдгээр зангидсан гарыг сонгон хэрэглэх явдал элбэг болсон.

Зураг №1. Эрүүл мэндийн ажилтны үйлдвэрчний эвлэлийн холбооноос 2017 оны 9 дүгээр сарын 15-ны өдөр зохион байгуулсан жагсаал, цуглаанд хэрэглэсэн бэлгэ тэмдэг “Чагнуур атгасан гар”

Зураг №2. “Дэлхийн монгол ногоон нэгдэл” төрийн бус байгууллагын туг

³⁴ АНУ-д төвтэй Бүгд найрамдахчуудын олон улсын хүрээлэн (IRI) нь “ардчиллын байгууллагын үүсэл хөгжилтөд туслах, Монгол Улсын төрийн намуудад техникийн туслалцаа үзүүлэх” үндсэн чиглэлтэйгээр 1997 оны 06 дугаар сарын 13-ны өдөр бүртгэгдсэн байна.

Гадаадын иргэдийн үйл ажиллагаа идэвхжиж байна. Монгол Улс дахь “ЛГБТ” төрийн бус байгууллагын удирдах зөвлөлийн гишүүнээр 2016-2017 он хүртэлх хугацаанд ажиллаж байсан А.Менард нь тус байгууллагын санхүүжилтийг босгох “fundraising” үйл ажиллагааг голчлон эрхэлдэг байсан. Оксфордын их сургуульд магистрийн зэргийг улс төр судлалаар төгсөж, улс төр, уул уурхай, газрын баялгийн чиглэлээр мэргэшсэн тэрээр АНУ-ын Төрийн департаментийн томилолтоор Үндэсний аюулгүй байдлын чиглэлийн залуу мэргэжилтнүүдийн хамтаар гадаад оронд ажиллаж байжээ. Мөн тэрээр Трумэний нэрэмжит Үндэсний аюулгүй байдлын хөтөлбөрт нэгжийн дэд захирлаар ажиллаж байсан байна³⁵. Тэрээр олон улс дахь Сонгуулийн үйл ажиллагаанд идэвхтэй ажиглагчаар оролцдог бөгөөд Украин, Беларусь, Кыргызстан, Гүрж, Македон, АНУ зэрэг улсуудад ажиглагчийн үүрэг гүйцэтгэсэн байна³⁶.

А.Менард нь Монгол Улсад оршин сууж байхдаа Монгол Улсын нийгэм, эдийн засаг, уул уурхай, ардчилал, хүний эрхийн асуудлаар мэдээлэл цуглуулж, “Young Mongols” номыг бичсэн бөгөөд, уг номны оршлын үг хэсэгт Хонгконгийн ардчиллын төлөө тэмцэгч, Демосист намын ерөнхий нарийн бичгийн дарга Ж.Вонг Монгол Улсын ерөнхий сайд асан Р.Амаржаргал, Улсын Их Хурлын гишүүн асан Ц.Оюунгэрэл нараар номын талаарх сэтгэгдэл хүртэл бичүүлж байжээ³⁷.

Тэрээр “Washington post” өдөр тутмын сонины 2019 оны 11 дүгээр сарын 07-ны өдрийн дугаарт “Ашгийн төлөө бус хуулийн этгээдийн хуулийн төсөл нь Монгол Улс дахь иргэний нийгэмд аюул учруулж байна” гэсэн нийтлэлийг хэвлүүлсэн байна. Тус нийтлэлд үндэсний эв нэгдэлд хэтэрхий анхаарлаа хандуулах нь иргэний нийгэмд заналхийлж байгаа талаар дурджээ.

Цахим орчинд гарч буй зарим мэдээллийн талаар: Өнгөт хувьсгалын нэг шинж тэмдэг нь аливаа улсын төр засгийг удирдах хэрэгт болон сонгуулийн үйл ажиллагаанд гадны байгууллага дэмжлэг үзүүлж оролцох юм. Энэ талаас нь авч үзвэл, энэ удаагийн Ерөнхийлөгчийн ээлжит сонгуулийн өмнө нам улс төрийн хүчнээс гадны байгууллагын дэмжлэг авч байна гэсэн албан ёсны мэдэгдлүүд хийж байна. Тухайлбал, УИХ-ын чуулганы 2021 оны 04 дүгээр сарын 22-ны өдрийн хуралдааны үеэр гишүүн Ц.Мөнх-Оргил “Сонгууль будилуулах ажлыг Ардчилсан нам хийж эхэллээ. Ц.Туваанаас тодруулга авмаар байна. АНУ-ын “DCI” гэдэг нөлөөллийн үйл ажиллагаа явуулдаг лобби компанитай АН-ын дарга гэх Ц.Тувааны гарын үсэгтэй 50 мянган америк долларын гэрээ байгуулсан байна. Гэрээг дөрөвдүгээр сарын 12-ноос зургаадугаар сарын 12-ны өдөр хүртэлх хугацаатай байгуулсан нь илт хууль зөрчсөн үйлдэл” гэж хэлсэн нь анхаарал татаж байна. Уг мэдэгдэлд дурдагдсан АНУ-ын “DCI” компанийн талаар ил эх сурвалжийн мэдээллээс судалж үзэхэд, энэхүү компани нь тус улсын Вашингтон хотод төвтэй хэвлэл мэдээлэл, ухуулга сурталчилгааны үйл ажиллалааг явуулдаг байна. Бүрэлдэхүүнд нь нийгмийн судлаачид, хуульчид, хэвлэл мэдээллийн байгууллага, сошиалд нөлөө бүхий хүмүүс ажилладаг гэсэн мэдээлэл тавигджээ. DCI групп нь 1996 оноос хойш олон нийттэй харилцах чиглэлээр олон төрлийн үйл ажиллагаагаа явуулж, АНУ-ын томоохон корпорацууд, худалдааны холбоод, ашгийн бус байгууллага, боловсролын байгууллага, Засгийн газрын агентлаг зэрэгт нөлөөллийн үйлчилгээ үзүүлдэг байна. DCI-ийг 2000 оны АНУ-ын Ерөнхийлөгчийн сонгуульд Ж.Бушийг ялалт байгуулахад ихээхэн нөлөө үзүүлсэн. Түүнчлэн 2002 онд Мьянмарт Ан Сан Су Чи тэргүүтэй улс төрийн хоригдлууд суллагдсаны дараа DCI тус улсын цэргийн хүчинтэй хамтран ажиллаж, цэрэг армийнхан Ан Сан Су Читэй хэрхэн хамтарч буй талаар эерэг хандлагыг олон нийтэд түгээхэд ихээхэн үүрэг гүйцэтгэсэн гэж бичжээ. Мьянмарын Засгийн газрыг төлөөлж цэргийнхэн тус компанид 348 мянган америк доллар төлсөн байна. Тус компани Нигер, Пуэрто-Рико, Мьянмарын Засгийн газар болон өндөр албан тушаалтнуудтай

³⁵ Wikipedia the free encyclopedia. (2021.01.10). https://en.wikipedia.org/wiki/Aubrey_Menard.

³⁶ <https://aubreymenard.com/-/1about>. (2021.01.12).

³⁷ <https://www.youngmongols.com/endorsements>. (2021.01.12).

хэд хэдэн удаа хамтарснаас гадна дэлхийд тэргүүлэх томоохон компани, группүүдтэй тогтмол хамтарч ажилладаг байна³⁸. Шар хэвлэлд уг компанийг “Монголын нийгэм, эдийн засаг, улс төрийн амьдралын талаар үнэлэлт, дүгнэлт бүхий мэдээлэл бичиж, мэдээллээ АНУ-ын Хууль зүйн яам руу илгээдэг. Энэ (DCI) групп нь Ардчилсан намтай хамтарч ажиллаж байж болзошгүй байна. Ингэхдээ Х.Баттулгыг Ардчилсан намаас Ерөнхийлөгчийн сонгуульд нэр дэвших боломжгүй болж буй халуун цэг дээр анхаарч ажиллаж буй нь ойлгогдож байна” гэж хэвлэлийн зарим эх сурвалжид таамаглал төдий байдлаар бичжээ³⁹.

Гадны оролцоотой бичигдсэн хуулийн төслийн талаар: Өөрийн орны онцлог, уламжлал, зан заншилд сууриллаагүй, нутагшуулах боломжгүй эрх зүйн зохицуулалтыг өөр бүлээс зээлдсэн, хөрсөн дээр бууж, амьдралд хэрэгжих боломжгүй, хүчээр тулгасан зохицуулалт бүхий хуулийн төслийг батлуулахаар эрмэлзэж байгаа нь гаднын оролцоог нэмэгдүүлж байна. Тухайлбал: “Бэлчээр хамгаалах тухай хуулийн төсөл” 2019 он, “Шашин шүтэх, эс шүтэх эрх чөлөөний тухай хуулийн төсөл” 2018 он⁴⁰ зэрэг болно.

Цахим мэдээллийн орчинд хяналтгүй мэдээлэл тараах: Дэлхийн улс орны фейсбүүкийн платформ судалгаанд улс төрийн зорилгоор хуурамч хаягаар хяналтгүй мэдээ, мэдээлэл дамжуулдаг орны судалгааг гаргаж, энэхүү асуудлыг анхааралдаа авч ажиллахгүй байгаа улс орны дунд Монгол Улсыг хамааруулсан байна⁴¹.

Дүгнэлт

Улсын Их Хуралд олонхийн суудалтай нам болон түүний сөрөг хүчнүүдийн дунд өрнөх эрх мэдлийн төлөө тэмцлийн үр дүнд төрийн механизмын тогтвортой үйл ажиллагаа алдагдаж, ард иргэд нам, эвсэл, холбоогоор талцан хуваагдаж, эх орны хөгжил, дэвшил, эдийн засгийн тогтвортой байдлыг хангахад чиглэсэн үйл ажиллагаанд саад учирч, иргэдийн амьжиргааны түвшин доройтсоноор нийгэмд бухимдал, стресс үүсэх, улмаар төрийн үйл ажиллагаанд сэтгэл дундуур байгаа ард иргэд элдэв төрлийн бослого, үймээн дэгдээхэд хүргэдэг байна. Улсын дотоодын үл ойлголцол, үймээн самууныг гадаадын улс орнууд овжин ашиглаж, өөрсдийн нөлөөг тогтоож, эд баялгийг авах далд санаатайгаар өнгөт хувьсгал өрнөхөд дэмжлэг үзүүлэх, шууд болон шууд бус байдлаар оролцох явдал цөөнгүй гарсан болохыг дэлхийн түүхээс харж болох юм.

Монгол Улсын хувьд авилгын гэмт хэрэгтэй тасралтгүй тэмцэж, энэхүү нийгмийн үзэгдлийг мэдэгдэхүйц хэмжээнд багасгаж, улсын төсвийн хөрөнгийг шударгаар, ард олны төлөө зарцуулах, эдийн засгийн чадавхийг дээшлүүлэх чиглэлийн арга хэмжээ авахгүй бол нийгэмд баян-хоосны ялгаа хүчтэй илрэн гарах аюултайгаас гадна, ард иргэдийн амьдралын түвшин огцом буурах нь гарцаагүй юм. Үүний үр дүнд нийгэмд олон төрлийн жагсаал цуглаан, өлсгөлөн суулт, бослого үймээн гарах нь зөвхөн цаг хугацааны асуудал болж хувирах юм. Магадгүй гадны хөгжилтэй улсуудын зүгээс энэхүү үйл явдлыг далимдуулан өөрсдийн нөлөө, ноёрхлыг тогтоох оролдлого явагдахыг ч үгүйсгэхгүй юм.

Монгол Улсад өрнөж буй жагсаал, цуглаанууд нэгдсэн нэг зорилгогүй, нийгэмд үүссэн тулгамдсан асуудалд чиглэгдсэн, иргэний хөдөлгөөн, төрийн бус байгууллагуудаас тус тусдаа жагсаж, цуглах байдлаар өөр өөр цаг хугацаа, газар орон /байршил/-д зохион байгуулагдаж байгаа нь манай улсад “Өнгөт хувьсгал” үүсэх нөхцөл байдал хараахан бүрдээгүй гэж дүгнэж болохоор байна. Хэдийгээр өнгөт хувьсгал нь сонгодог хэлбэрээр хараахан өрнөөгүй боловч, хувьсгал өрнөхөд

³⁸ Цагдаагийн ерөнхий газрын Мэдээлэл, дүн шинжилгээ, шуурхай удирдлагын албаны танилцуулга. (2021.04.29).

³⁹ <https://equur.mn/200853/>. (2021.01.12).

⁴⁰ Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын зөвлөлийн албан ёсны сайт. (2021.01.13). <https://nsc.gov.mn/mn/c/9/list>.

⁴¹ <https://www.theguardian.com/technology/2021/apr/12/facebook-fake-engagement-whistleblower-sophie-zhang>. (2021.01.15).

нөлөөлөх шалтгаан, хувьсгалыг зохион байгуулж, үр дүнтэй үргэлжлүүлэхэд чухал үүрэгтэй цахим орчны идэвхжилт, гадаад улсын зүгээс чиглэсэн төрийн бус байгууллагуудын үйл ажиллагаа, ард иргэдийн амьжиргааны түвшний доройтол гэх мэт урьдчилсан тохироо бүрэлдэх хангалттай нөхцөлтэй байна.

Санал

1. Үндэсний аюулгүй байдлын зөвлөлөөс чиг үүргийн байгууллагуудаар жил бүр бослого, үймээний нөхцөл байдалд дүн шинжилгээ хийлгэж, эрдэмтэн, судлаачдын дунд хэлэлцүүлэг өрнүүлж байх;

2. Гадаадын төрийн бус байгууллагуудыг бүртгэх, үйл ажиллагаанд нь хөндлөнгөөс хяналт тавих ажлыг сайжруулах;

3. Цахим орчин, олон нийтийн мэдээллийн хэрэгслийг хянах тогтолцоог сайжруулан, бослого, үймээн, өнгөт хувьсгалын нөхцөл байдлыг хянаж, урьдчилан сэргийлэх чиглэлээр үйл ажиллагаа явуулдаг төрийн алба, байгууллагын хүрээг өргөтгөж, гадаадаас ирж болзошгүй аюул, заналхийллийг дотоодоос бүрэн хянах боломжтой болгох зэрэг саналтай байна.

Ашигласан материал

- Ганболд Ш., Очгэрэл Ц. 2008.07.01. Өчигдөр, Өнөөдөр, Маргааш. УБ. 2010.
- Өдрийн сонин. 2008 оны 7 дугаар сарын 01-ний өдрийн дугаар.
- Цагдаагийн ерөнхий газрын Мэдээлэл, дүн шинжилгээ, шуурхай удирдлагын албаны танилцуулга. (2021.04.29)

Цахим эх сурвалж

- <https://aubreymenard.com/-1about>. (2021.01.12).
- <https://equur.mn/200853/>. (2021.01.12).
- <https://www.theguardian.com/technology/2021/apr/12/facebook-fake-engagement-whistleblower-sophie-zhang>. (2021.01.15).
- <https://www.youngmongols.com/endorsements>. (2021.01.12).
- Wikipedia the free encyclopedia. (2021.01.10). https://en.wikipedia.org/wiki/Aubrey_Menard.
- Батбаяр Б. Манай намуудын хагарал. Нийтлэл. Интернет холбоос: <http://www.baabar.mn/article/2442>.
- Монгол Улсын Үндэсний аюулгүй байдлын зөвлөлийн албан ёсны сайт. (2021.01.13). <https://nsc.gov.mn/mn/c/9/list>.
- Улс төрийн намын тухай хууль. <https://legalinfo.mn/mn/detail/508>.